חוקי גוי קדוש

סדר התורה

כ יח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי מִן־הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם: יט לֹא
תַעֲשׂוּן אִתִּי אֱלֹהֵי כֶסֶף וֵאלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם: כ מִזְבַּח אֲדָמָה תַּעֲשֶׂה־לִּי וְזָבַחְתָּ עָלָיו אֶת־עֹלֹתֶיךָ
וְאֶת־שְׁלָמֶיךָ אֶת־צֹאנְךָ וְאֶת־בְּקָרֶךָ בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַזְכִּיר אֶת־שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבֵרַכְתִּיךָ: כא וְאִם־מִזְבַּח
אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי לֹא־תִבְנֶה אֶתְהֶן גָּזִית כִּי חַרְבְּךָ הֵנַפְתָּ עָלֶיהָ וַתְּחַלְּלֶהָ: כב וְלֹא־תַעֲלֶה בְמַעֲלֹת עַל־מִזְבְּחִי
אֲשֶׁר לֹא־תִגָּלֶה עֶרְוָתְךָ עָלָיו:

המזבח בהר עיבל, כבש כפול

המזבח בהר עיבל שחזור משוער

המזבח בהר עיבל נבנה לפי דיני התורה מאבנים שלמות לא מסותתות ועולים אליו בכבש. האתר כולו כוסה ונגנז כאשר נפסקה העבודה בו.

התמונות מתפרסמות באישורו ובעידודו של פרופ' אדם זֶרטל, ותודה לו על כך; פרופ' זֶרטל סקר את מרחבי הר מנשה ובקעת הירדן, וחפר את אתר המזבח בהר עיבל.

דרישה בתורה

שאול ברוכי

"אתם ראיתם... לא תעשון אתי"

מכילתא דרבי ישמעאל

מסכתא דבחדש פרשה ט (עמ' 832) [לשמות כ, יח]

"אתם ראיתם כי מן השמים". הפרש בין שאדם רואה בין שאחרים משיחין לו; כשאחרים משיחין לו, פעמים לבו חלוק, אבל כאן, אתם ראיתם.

"אתם ראיתם" - זוהי פתיחה חגיגית לקבוצת המצוות שתבוא אחריה. מעמד הר סיני הסתיים, אך החווייה נשארה חקוקה בלבבות, וזכרון ההתגלות משמש פתיחה למה שיבוא אחריו. המצווה שתבוא מיד אחר כך מתחברת לראש עשרת הדברות, אבל כבר הפתיחה מחברת אותנו למעמד ולהכנות אליו. גם שם נאמר בלשון דומה -

שמות יט, ד

אַתֶּם רְאִיתֶם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְמִצְרָיִם וָאֶשָּׂא אֶתְכֶם עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים וָאָבִא אֶתְכֶם אֵלָי:

ושם אומר המדרש

מכילתא דרבי ישמעאל

מסכתא דבחדש פרשה ב (עמ' 207) [לשמות יט, ד]

"אתם ראיתם". לא במסורת אני אומר לכם, לא כתבים אני משגר לכם, לא עדים אני מעמיד עליכם, אלא אתם ראיתם אשר עשיתי במצרים.

"אתם ראיתם" - זוהי מחוייבות ברורה וישירה, עיניכם ראו ולא זר את יציאת מצים, ועיניכם ראו את ההתגלות במתן תורה. נראה שמוכרח להיות קשר בין הכותרת "אתם ראיתם", למה שאחריה - "לא תעשון אתי אלהי כסף". וכך אומר המדרש:

מדרש תנחומא (בובר)

פרשת בחוקותי סימן ג

אמר הקב"ה למשה "אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם, לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם" (שמות כ, יח-יט)**, שאם תחטאו ותתפללו לפני איני עונה אתכם, שנאמר "ויהי כאשר** (קראתי) **[קרא] ולא שמעו כן יקראו ולא אשמע אמר ה' צ-באות"** (זכריה ז, יג)**, לכך "לא תעשון אתי אלהי כסף וגו'".**

"אתם ראיתם" לפיכך "לא תעשו", אך סתם המדרש ולא פרש מה הקשר. נציג כאן שני כיוונים בדברי המפרשים לחיבור בין הפסוקים.

רמב"ן

שמות כ, יח

אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם. צוה שיאמר להם, אחרי שראיתם בעיניכם כי מן השמים דברתי עמכם ואני הוא האדון בשמים ובארץ, אל תשתפו עמי אלהי כסף ואלהי זהב, כי אין לכם צורך אתי אל עזר אחר.

"אתם ראיתם וכו'" - אתם זכיתם להתגלות ישירה, ללא מתווך, ולכן אתם יכולים להבין שאין צורך בתיווך. בכיוון שונה הולך החזקוני, המכוון גם ל'ראייה' נוספת הנזכרת בהקשר של מעמד הר סיני בספר דברים.

דברים ד, טו-טז

וְנִשְׁמַרְתֶּם מְאֹד לְנַפְשֹׁתֵיכֶם כִּי לֹא רְאִיתֶם כָּל תְּמוּנָה בְּיוֹם דִּבֶּר ה' אֲלֵיכֶם בְּחֹרֵב מִתּוֹךְ הָאֵשׁ: פֶּן תַּשְׁחִתוּן וַעֲשִׂיתֶם לָכֶם פֶּסֶל תְּמוּנַת כָּל סָמֶל...

וכך מפרש החזקוני:

חזקוני

שמות כ, יח

אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם. ולא מן הארץ, ואף על פי כן לא ראיתם דמות כבודי, וכן הוא אומר "כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה' וגו'" (דברים ד, טו)**, ומאחר שכן הוא אין לכם לעשות אתי אלהי כסף ואלהי זהב משום תמונה שבעולם לומר זה דמות מראה הכבוד.**

"אתם ראיתם" - זכיתם להתגלות שאין למעלה ממנה, ואף על פי כן לא ראיתם כל תמונה, כי אין תמונה, ולכן וודאי שאין לעשות כל תמונה.

המדרש במכילתא עוסק בביאור האיסור "לא תעשון אתי וכו'", ובו נחלקים התנאים בפירוש המלה "אתי".

מכילתא דרבי ישמעאל

מסכתא דבחדש פרשה י (עמ' 932) [לשמות כ, יט]

"לא תעשון אתי". רבי ישמעאל אומר, לא תעשון דמות שמשי המשמשין לפני במרום, לא דמות מלאכים ולא דמות אופנים ולא דמות כרובים. ר' נתן אומר, 'לא תעשון אותי', שלא תאמר, עושה אני לו כמין דמות ואשתחוה לו, תלמוד לומר

"לא תעשון אותי", וכתיב "ונשמרתם מאד לנפשותיהם כי לא ראיתם כל תמונה" (דברים ד, טו).

הרמב"ן והחזקוני הולכים בעקבות מחלוקת התנאים. הרמב"ן מבין שהכתוב מדגיש שהראיה בהר סיני היתה ללא אמצעי, ומכאן יש ללמוד שצריך לעבוד את ה' ללא אמצעי, והחזקוני מבין שהכתוב אומר שההתגלות בהר סיני היתה ללא ראיה של דבר מוחשי, כיוון שאין דמות לאלהים, ולכן אין לעשות דמות ולעובדה.

כאמור, אחד הקשיים בפסוק הוא פירוש המלה "אִתי". ר' ישמעאל מפרש "לא תעשון אתי" - 'לא תעשו את מי שנמצא אִתי', ור' נתן מפרש "לא תעשון אֵתי" - 'לא תעשון אֹתי'.

הסוגיה בבבלי משלבת הלכה למעשה בין הדברים, משתמשת בשתי הקריאות, ואוסרת את שני הדברים:

בבלי ראש השנה

כד ע"ב

והתניא: "לא תעשון אתי" (שמות כ, יט) **- לא תעשון כדמות שמשיי המשמשין לפני במרום? - אמר אביי: לא אסרה תורה אלא דמות ארבעה פנים בהדי הדדי. אלא מעתה, פרצוף אדם לחודיה תשתרי, אלמה תניא: כל הפרצופות מותרין, חוץ מפרצוף אדם? אמר רב הונא בריה דרב אידי: מפרקיה דאביי שמיעא לי, "לא תעשון אתי" - 'לא תעשון אותי'.**

ישנו איסור אחד של "לא תעשון אתי" - כדמות שמשי, ובצדו גם איסור נפרד של עשיית דמות אדם, הנלמד מהקריאה "לא תעשון אותי" - לא תעשו כדמותי.

השילוב בין הנושאים שבפסוקים אלו - "לא תעשון אתי" והמצוות הקשורות במזבח, יוצר לא מעט ניגודים בין פסוקים אלו לבין הציווי על המשכן בפרשת תרומה. הציווי על מזבח אדמה נראה כניגוד לכסף וזהב שבפסוק הקודם. על פי הפשט נראה שהכתוב אומר אין לקב"ה צורך באלהי כסף ואלהי זהב, ולכן גם המזבח יבנה מאדמה ומאבנים, ולא מחומרים אחרים. הכרובים של זהב במשכן יכולים להתפרש כ"אלהי זהב" - דמות שמשיו של הקב"ה כפי שמתואר ביחזקאל. והנה, מה שהתורה לכאורה מתנגדת אליו בפרק כ הופך למצוה בפרק כה. סתירה נוספת היא, שיש כאן ציווי על מזבח אדמה, לכאורה בניגוד למזבח מזהב, ואילו במשכן יש שני מזבחות, האחד מזהב והשני מנחושת. ועוד, כאן נאמר "בכל המקום אשר אזכיר את שמי", דברים שיכולים להתפרש כעבודה בכל מקום, והמשכן והמקדש מתייחדים כמקום אחד לעבודת ה'.

רש"י, בעקבות המכילתא, מיישב בין הדברים:

רש"י

שמות כ, יט-כ

לא תעשון אתי. לא תעשון דמות שמשי המשמשים לפני במרום.

אלהי כסף. בא להזהיר על הכרובים שאתה עושה לעמוד אתי, שלא יהיו של כסף, שאם שניתם לעשותם של כסף הרי הן לפני כאלהות.

ואלהי זהב. בא להזהיר שלא יוסיף על שנים, שאם עשית ארבעה, הרי הן לפני כאלהי זהב.

לא תעשו לכם.לא תאמר הריני עושה כרובים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות כדרך שאני עושה בבית עולמים, לכך נאמר לא תעשו לכם.

מזבח אדמה. מחובר באדמה, שלא יבננו על גבי עמודים או על גבי כיפים. דבר אחר שהיה ממלא את חלל מזבח הנחשת אדמה בשעת חנייתן...

בכל המקום אשר אזכיר את שמי. אשר אתן לך רשות להזכיר שם המפורש שלי, שם אבוא אליך וברכתיך אשרה שכינתי עליך. מכאן אתה למד שלא ניתן רשות להזכיר שם המפורש אלא במקום שהשכינה באה שם, וזהו בית הבחירה. שם נתן רשות לכהנים להזכיר שם המפורש בנשיאת כפים לברך את העם:

"לא תעשון אתי" - במקום לראות בפסוקים אלו סתירה לנאמר בפרשיות המשכן, רש"י קורא את הפסוקים כמעין הערה על מה שנכתב שם. התורה ציוותה על שני כרובים של זהב במשכן, אך כל מי שמשנה במשהו מאותו ציווי - במספרם של הכרובים, בחומר מהם הם עשויים, או במיקומם, הרי הוא עושה "אלהי כסף" או "אלהי זהב". מזבח אדמה, על פי רש"י, הוא מזבח הנחושת הממולא באדמה, והמקום אשר אזכיר את שמי איננו כל מקום אלא המקום שבו ארשה להזכיר את שמי.

לעומת דרכם המפשרת של חז"ל ושל רש"י, הספורנו רואה ניגוד בין הכתובים ומיישבו בצורה אחרת.

ספורנו

שמות כ, יט-כ

לא תעשון אתי אלהי כסף. ומאחר שראיתם שאין אתם צריכים לאמצעיים להתקרב אלי, לא תעשו אתי כאלה לאמצעיים.

מזבח אדמה תעשה לי. וגם כן לא תצטרך לעשות היכלות של כסף וזהב ואבנים יקרות למען אקרב אליכם, אבל יספיק מזבח אדמה...

אבא אליך וברכתיך. לא תצטרך למשוך השגחתי אליך באמצעיים של זהב וכסף וזולתם...

הפסוקים כאן אומרים, כפי שהצענו למעלה, שאין צורך

במשכן של כסף וזהב, ודי בכלים של אבן ואדמה. הספורנו איננו מנסה ליישב את שתי הפרשות, יש כאן סתירה, והציווי על המשכן וכליו הוא בניגוד לנאמר לכאן. לדעת הספורנו, יש בפרשת המשכן שינוי של המצווה המקורית, כתוצאה מחטא העגל:

ספורנו

שמות כה, ט

וכן תעשו. אתם כדי שאשכון בתוככם, לדבר עמך ולקבל תפילת ועבודת ישראל, לא כמו שהיה הענין קודם העגל כאמרו "בכל המקום כו' אבא אליך" (שמות כ, כא).

דרך אחרת המיישבת בין הכתובים נמצאת בפירוש הראב"ע:

אבן עזרא

הפירוש הארוך, שמות כ, כ

... וקדמונינו אמרו כי הטעם לשום אדמה במזבח הנחשת. ואמת אמרו, כי כן עשו. רק זה הפסוק לזכר ולאסמכתא. ואין זה פשוטו, כי האדמה שישימו בו מקרה, כי הוא לא יקרא רק מזבח הנחשת, כי מנחשת נעשה. גם נקרא מזבח הקטרת מזבח הזהב, בעבור שהוא מצופה זהב.

הראב"ע, כדרכו, איננו דוחה את דברי חז"ל שמזבח הנחושת ממולא אדמה. דברי חז"ל דברי קבלה הם, ואם קבלה - נקבל. אבל אין זה פשוטו של מקרא, אלא רק אסמכתא. הראב"ע מאריך בהמשך דבריו להוכיח שמעמד כריתת הברית המתואר בשמות כד היה לאחר מתן תורה. כיוון שכך, אפשר לומר שהמזבח המוזכר בשמות כ איננו המזבח שבמשכן, אלא המזבח שהוקם לשעתו בהר סיני. לא רק המזבח, אלא כל הנאמר בפסוקים אלו נאמר לשעתו, ולא לדורות.

והנה פירוש מזבח אדמה כמשמעו עשוי מאדמה. וזהו שכתב שם "ויבן מזבח תחת ההר" (שמות כד, ד)**. וכתוב בכאן "וזבחת עליו את עלתיך ואת שלמיך"** (שם כ, כ)**, ושם כתוב "ויעלו עולות ויזבחו זבחים שלמים"** (שם כ, ה)**. ואין ספק, כי זאת פרשת מזבח אדמה, גם "לא תעשון אתי"** (שם כ, יט) **בעבור דם הברית שזרק על המזבח, ועל העם שקבלו על נפשם, שהשם לבדו יהיה להם לאלהים, ושישמרו מצותיו ומשפטיו. והזכיר "את צאנך ואת בקרך"** (שם כ, כ)**, ששניהם מיני עולות ושלמים.**

פתחנו בפסוק "אתם ראיתם" כפתיחת הפרשה. פירושו של ראב"ע למזבח אדמה מאפשר לנו להתבונן מנקודת המבט של ראב"ע על הפרשה כולה. לדעת הראב"ע, הפסוקים בשמות כ, יח-כב אינם עומדים בפני עצמם, אלא חלק מיחידה גדולה המסתיימת בפרק כג, לג. פרשה זו נאמרה למשה מיד לאחר מתן תורה כאשר נגש אל הערפל (כ, יז), היא "ספר הברית" (כד, יז) העומד במרכז מעמד כריתת הברית בשמות כד, שעליו אמרו ישראל "נעשה ונשמע" (שם).

הפרשה, על פי הראב"ע, פותחת במה שפתחו עשרת הדברות - "לא תעשון אתי", ומסיימת גם בענייני עבודה זרה -

שמות כג, כד-כה

לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לֵאלֹהֵיהֶם וְלֹא תָעָבְדֵם וְלֹא תַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂיהֶם כִּי הָרֵס תְּהָרְסֵם וְשַׁבֵּר תְּשַׁבֵּר מַצֵּבֹתֵיהֶם: וַעֲבַדְתֶּם אֵת ה' אֱלֹהֵיכֶם...

"לא תעשון אתי" ו"לא תשתחוה לאלהיהם" הם הפתיחה והסיום של ספר הברית, זוהי המסגרת, וזוהי עיקרה של הברית. הברית בינינו לבין הקב"ה, מלבד קבלת המשפטים והמצוות שהם רובו של ספר הברית, היא על קבלתו של ה' עלינו לאלהים, ואין עוד מלבדו.

"בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַזְכִּיר אֶת־שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבֵרַכְתִּיךָ" - בכל מקום או בבית המקדש?

הביטוי "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך", מתאר חיבור בין הקב"ה לישראל, הבא לידי ביטוי בהזכרת שם ה' ובברכה של הקב"ה לישראל. חיבור זה יכול להתרחש, על פי פשוטו של מקרא - 'בכל מקום', וכך גם הקמת מזבח אדמה, המפורשת בראש הפסוק. דבר המנוגד לפסוקים רבים בספר דברים המדברים על עבודת ה' במקום אחד בלבד - "השמר לך פן תעלה עלתיך בכל מקום אשר תראה. כי אם במקום אשר יבחר ה' באחד שבטיך שם תעלה עלתיך ושם תעשה כל אשר אנכי מצוך" (דברים יב, יג-יד). מלבד הסתירה בין שמות לדברים, עצם הכתוב בשמות אומר 'פרשני'. בצד האמירה המרחיבה - "בכל המקום" - נאמר "אשר אזכיר", ולא נאמר 'אשר תזכיר', ויתכן שכוונת הכתוב לצמצם ולומר שלא בכל מקום שבוחר האדם יתגלה הקב"ה.

הפסוק בשמות מתבאר בשתי דרכים שונות במכילתא:

מכילתא דרבי ישמעאל

מסכתא דבחדש פרשה יא (עמ' 243) [לשמות כ, כ]

'בכל המקום וגו'. שאני נגלה עליך בבית הבחירה. מכאן אמרו, שם המפורש אסור להאמר בגבולין.* ר' אליעזר בן יעקב אומר: 'אם תבא לביתי - אבא לביתך, ואם לא תבא לביתי - לא אבא לביתך, מקום שלבי אוהב - שם רגלי מוליכות אותי'. מכאן אמרו, כל עשרה בני אדם שנכנסין לבית הכנסת, שכינה עמהם, שנאמר: 'אלהים נצב בעדת אל' (תהלים פב, א). **ומנין אפילו שלשה שדנין, שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט'** (שם). **ומנין אפילו שנים, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו'** (מלאכי ג, טז). **ומנין אפילו אחד, שנאמר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך'.**

* בגבולין - מחוץ לבית המקדש.

נפתח בביאור הדרשה הראשונה.

" 'בכל המקום'. שאני נגלה עליך בבית הבחירה. מכאן אמרו, שם המפורש אסור להאמר בגבולין".

הדרשן מצמצם את מקום ההתגלות מ "כל המקום" לבית הבחירה. כדי להבין את הדרך בה הוא דורש את הפסוק נעיין בדרשה מקבילה בספרי, העוסקת בהזכרת השם המפורש בברכת כוהנים, ובמקבילתה בבבלי:

ספרי במדבר פיסקא לט (עמ' 43) [לבמדבר ו, כג]	בבלי סוטה לח ע"א
'כה תברכו את בני ישראל', בשם המפורש. אתה אומר בשם המפורש, או אינו אלא בכינוי? תלמוד לומר 'ושמו את שמי על בני ישראל',	'כה תברכו את בני ישראל', בשם המפורש. אתה אומר בשם המפורש, או אינו אלא בכינוי? תלמוד לומר: 'ושמו את שמי', שמי המיוחד לי. יכול אף בגבולין כן? נאמר כאן 'ושמו את שמי' ונאמר להלן 'לשום את שמו שם' (דברים יב, ה), מה להלן בית הבחירה, אף כאן בבית הבחירה.
במקדש בשם המפורש ובמדינה בכינוי, דברי ר' יאשיה. ר' יונתן אומר: הרי הוא אומר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי' (שמות כ, כ), זה מקרא מסורס*, בכל מקום שאני נגלה עליך שם תהא מזכיר את שמי, והיכן אני נגלה עליך - בבית הבחירה, אף אתה לא תהא מזכיר את שמי אלא בבית הבחירה. מיכן אמרו, שם המפורש אסור לאומרו בגבולים.	רבי יאשיה אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך'. בכל מקום סלקא דעתך**? אלא מקרא זה מסורס הוא, בכל מקום אשר אבוא אליך וברכתיך שם אזכיר את שמי, והיכן אבוא אליך וברכתיך? בבית הבחירה, שם אזכיר את שמי בבית הבחירה.

* מקרא מסורס - יש לקרוא את חלקי הפסוק שלא על פי הסדר בו הם כתובים.

** סלקא דעתך - עולה על דעתך.

ר' יונתן בספרי (בבבלי מוחלפות השיטות בין ר' יונתן לר' יאשיה), דורש את הפסוק כמקרא מסורס. יש לקרוא: 'בכל המקום אשר אבוא אליך וברכתיך - אזכיר את שמי'. בדרך זו מצמצם הדרשן את משמעות הביטוי "בכל המקום". אין הכוונה לכל מקום ומקום, אלא רק למקום שבו יבחר ה'.

בדרשה המקבילה בבבלי מבואר מה גורם לדרשן לדרוש כך: " 'בכל מקום' סלקא דעתך?!" - אין להעלות על הדעת שהזכרת השם והקמת מזבח מותרים בכל מקום. סירוס הפסוק הוא כנראה מה שעומד גם ביסוד הדרשה במכילתא.

דרשה הפוכה על הפסוק מובאת בספרי דברים:[1]

ספרי דברים

פיסקא סב (עמ' 129) [לדברים יב, ה]

'לשום את שמו שם', נאמר כאן 'שמו' ונאמר להלן (במדבר ו, כז)**, מה 'שמו' האמור כאן בית הבחירה, אף 'שמי' האמור להלן בית הבחירה, מה 'שמי' האמור להלן ברכת כהנים, אף 'שמו' האמור כאן ברכת כהנים. אין לי אלא במקדש, בגבולים מנין? תלמוד לומר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי'** (שמות כ, כ)**. אם כן למה נאמר 'לשום את שמו'? שם במקדש אומרים את השם ככתבו ובמדינה בכינויו.**

הדרשות אינן חלוקות בהלכה - ברכת כוהנים נאמרת במקדש בשם המפורש ובגבולים בכינוי - אלא בדרך הלימוד מהפסוק "בכל המקום אשר אזכיר את שמי". ספרי במדבר ומקבילותיו מבינים את הביטוי "בכל המקום" כמתייחס לבית המקדש בלבד, ולומדים ממנו שהזכרה בשם המפורש היא רק בבית המקדש. ספרי דברים ומקבילותיו מבינים את הביטוי "בכל המקום" כפשוטו, ולומדים ממנו שברכת כוהנים נאמרת בכל מקום.

הדרשה השניה במכילתא, של ר' אליעזר בן יעקב, מקורה בדרשה של הלל הזקן, שנאמרה בהקשר של שמחת בית השואבה, המובאת בתוספתא סוכה:

תוספתא סוכה

פרק ד הלכה ג

הלל הזקן אומר: 'למקום שלבי אוהב לשם רגליי מוליכות אותי, אם אתה תבוא לביתי - אני אבא לביתיך, אם אתה לא תבוא לביתי - אני לא אבוא לביתיך', שנאמר: 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך ובירכתיך' (שמות כ, כ)**.**

הלל מביא כאן פתגם עממי, ומשתמש בו כלפי היחס בין הקב"ה לישראל. אם רגליו של אדם מוליכות אותו לבית המקדש, משום שנטיית ליבו מכוונת אותו לשם, אף הקב"ה יבוא לביתו ויברכהו. הלל סומך את דרשתו על הפסוק "בכל המקום אשר אזכיר את שמי". נראה שכוונתו לדרוש - 'אל תקרי אזכיר אלא תזכיר',[2] בבית שבו מזכירים את הקב"ה, גם הקב"ה וברכתו ישרו בו.

בצורה רחבה יותר מובאים דבריו של הלל באבות דרבי נתן:

אבות דרבי נתן

נוסחא א פרק יב (עמ' 55)

הוא היה אומר: 'אם תבא לביתי - אני אבא לביתך. למקום שלבי אוהב לשם רגלי מוליכות אותי'. 'אם תבא לביתי אבא לביתך', כיצד? אלו בני אדם שמשכימים ומעריבים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, הקב"ה מברכן לעולם הבא כענין שנאמר: 'בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך' (שמות כ, כ)**. 'למקום שלבי אוהב לשם רגלי מוליכות אותי', כיצד? אלו בני אדם שמניחים כספם וזהבם ועולין לרגל להקביל פני שכינה במקדש, הקב"ה משמרם בתוך מחניהם, שנאמר 'ולא יחמוד איש את ארצך בעלותך לראות פני ה' אלהיך'** (שם לד, כד)**.**

"הוא היה אומר" - הלל, שהוא בעל המאמרים בפרק זה באדר"נ. החלק השני של הדרשה מקביל לדבריו של הלל בתוספתא, הנוגעים לעליה לרגל לבית המקדש. בחלק הראשון של הדרשה מוסבים דבריו של הלל, כנראה על ידי העורך, מבית המקדש לבית הכנסת. דבריו של הלל, שנאמרו בזמן שבית המקדש היה קיים, יכולים להיאמר גם לאחר החורבן על ההולכים לבתי כנסיות ובתי מדרשות.

הדרשן במכילתא, המביא את דרשתו של הלל בפי ר' אליעזר בן יעקב, מחבר בינה לבין המשנה באבות:

משנה אבות

פרק ג משנה ו

רבי חלפתא איש כפר חנניה אומר: עשרה שיושבין ועוסקין בתורה שכינה שרויה ביניהם, שנאמר: 'אלהים נצב בעדת אל' (תהלים פב, א)**. ומנין אפילו חמשה, שנאמר: 'ואגודתו על ארץ יסדה'** (עמוס ט, ו)**. ומנין אפילו שלשה, שנאמר: 'בקרב אלהים ישפוט'** (תהלים פב, א)**. ומנין אפילו שנים, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע וגו'** (מלאכי ג, טז)**. ומנין אפילו אחד, שנאמר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך'** (שמות כ, כ)**.**

גם ר' חלפתא דורש את הפסוק בדרך של 'אל תקרי אזכיר אלא תזכיר'. הדרשן במכילתא מצמצם מעט, ומדבר על - "כל עשרה בני אדם שנכנסין לבית הכנסת", אך דברי ר' חלפתא במקורם מדברים על עשרה, חמישה, שלושה, שנים ואחד שעוסקים בתורה בכל מקום, כפי שמוכיח הפסוק משמות.

אם כן, מצאנו שני כיוונים בפירוש הפסוק. האחד מצמצם אותו לבית המקדש בלבד, בו הקב"ה מזכיר את שמו, ורק שם מותר לישראל להזכיר את השם המפורש. השני מרחיבו לכל מקום בו מזכיר האדם את שמו של הקב"ה.

1. וכן בספרי זוטא במדבר ו, כז; מכילתא דרשב"י שמות כ, כא.
2. גם בדרשות אחרות במדרשים המקובלים לא מופיע ביטוי זה, אף על פי שהוא עומד ברקע של הדרשה. ראה תורה שלמה, עמ' קסו, אות תקלט.

סדר התורה ופיסוק טעמים

בשיטת מיכאל פרלמן (לפי הרב ברויאר) ז"ל

כ יח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי מִן־הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם׃

יט לֹא תַעֲשׂוּן אִתִּי אֱלֹהֵי כֶסֶף וֵאלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם׃

כ מִזְבַּח אֲדָמָה תַּעֲשֶׂה־לִּי וְזָבַחְתָּ עָלָיו אֶת־עֹלֹתֶיךָ וְאֶת־שְׁלָמֶיךָ אֶת־צֹאנְךָ וְאֶת־בְּקָרֶךָ
בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אַזְכִּיר אֶת־שְׁמִי אָבוֹא אֵלֶיךָ וּבֵרַכְתִּיךָ׃

כא וְאִם־מִזְבַּח אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי לֹא־תִבְנֶה אֶתְהֶן גָּזִית כִּי חַרְבְּךָ הֵנַפְתָּ עָלֶיהָ וַתְּחַלְּלֶהָ׃

כב וְלֹא־תַעֲלֶה בְמַעֲלֹת עַל־מִזְבְּחִי אֲשֶׁר לֹא־תִגָּלֶה עֶרְוָתְךָ עָלָיו׃

לשון התורה

ד"ר יחיאל בן־נון (ז"ל)

יידוע חלקי במקרא[1]
"בכל המקום אשר אזכיר את שמי"

יש ה"א ידיעה במקרא שאיננה מיידעת את השם במילואו - האחד הידוע! - אלא ביידוע חלקי[2] - אחד מסוים! - ואני מכנה אותה בשם "ה"א ההגבלה או ה"א הרמיזה", כעין כינוי רומז. נמצא אותה בצורות רבות, גם מאלה שמתפרשות כה"א הידיעה הרגילה, אך במיוחד נמצאנה בצירופים שנראים לנו חריגים.

כנגד "את הכבש האחד" (שמות כ"ט לט), אנו מכירים את הצירוף "את הכבש אחד תעשה בבקר" (במדבר כ"ח ד), שיש לפרשו לשיטתנו : אהד מן השניים ולא חשוב איזה. אבל אחרי שנותר רק אחד, חייב הכתוב לומר - "ואת הכבש השני תעשה בין הערבים".

כך נוכל להבין גם את הלשון הקצר שאינו רגיל: "בכל המקום (=המקודש) אשר אזכיר את-שמי [=עליו], אבוא אליך וברכתיך" (שמות כ' כ). הצירוף החריג "בכל המקום" שונה מן הביטוי הרגיל 'בכל מקום', העלול להתפרש כריבוי מקומות. "בכל המקום" מובנו: 'בכל אותו מקום' - בכל מקום מסוים וידוע באותה עת, שבו ה' יזכיר את שמו, כלומר, יפקיד את משפטו ואת ברכתו באותו זמן - שם תעשה מזבח לה'.

"כל-המקום"

כך אמר אברהם לשרה בצאתם לנדודיהם המסוכנים במקומות שאין בהן יראת אלהים : "זה חסדך אשר תעשי עמדי - אל כל-המקום אשר נבא שמה אמרי-לי (=עלי) אחי הוא" (בראשית כ' יג). זוהי הדוגמה הברורה ביותר למשמעות הביטוי 'כל-המקום' ביידוע חלקי: אל כל אחד מאותם מקומות מסוימים ומסוכנים, אשר נחליט ללכת אליהם - ובכל פעם יהיה זה מקום מסוים אחד - אמרי עלי אחי הוא. לא בכל מקום נהגו כך, שכן בחברון בוודאי לא היתה סכנה כזאת. גם לא במקום ידוע אחד בלבד, כי רבים היו מקומות הסכנה. על-כן בא כאן יידוע חלקי.

דברים אלה מכוונים עם פירוש רד"ק לפסוק זה: "אל כל-המקום - הוא לא היה אומר זה בכל מקום, ולא ראינו זה אלא בשני מקומות, אלא אמר לה הוא: אל כל מקום שנצטרך לומר דבר זה, שנשמע שיהיו אנשיה רעים ונעבור שם דרך ארעי, כי במקום שהיה גר שם דרך קבע היו מכירים אותו ומכבדים אותו מאד...".

עוד פסוק מפורש בדברים (י"א כד): "כל-המקום, אשר תדרך כף-רגלכם בו, לכם יהיה", כלומר - כל אחד מאותם מקומות מסוימים אשר תחליטו ותכבשו בעת הראויה - לכם יהיה. ובכן, לא 'המקום (הידוע)', ולא 'כל-מקום אשר תדרוך כף רגלכם בו' אלא: "כל המקום" - כל אותם מקומות שתכבשו[3], בהיותכם שומרים "את-כל-המצוה הזאת" (שם כב).

אף הפסוק הזה שבספר שמות, אשר מדבר על זבחי קרבנות, עולות ושלמים - "בכל-המקום אשר אזכיר את-שמי", במזבח אדמה או במזבח אבנים, איננו מתיר הקרבה "בכל-מקום אשר תראה" (='אשר תבחר', דברים י"ב יג). אין הפסוק הזה עומד בסתירה לדרישת התורה בספר דברים להקריב לה' רק במקום האחד - "אשר יבחר ה' אלהיך בו". חסרי ההבחנה הדקה בלשון המקרא הפכו פסוק זה להיתר הקרבה קדום 'בכל-מקום', לפני 'ריכוז הפולחן' על-ידי חזקיהו ואחריו יאשיהו מלכי יהודה, אולם הם מתעלמים מן היידוע החלקי.

פירוש הביטוי "בכל המקום" = בכל אותו מקום מסוים שבו יזכיר ה' את שמו, בזמן מסוים. "המקום" - אחד הוא באותה עת, אף כי לא מקום אחד ויחיד נועד להיבחר על-ידי ה', אלא מקום אחד בזמן אחד, וכל אחד מהם ייקרא "המקום". זהו, סוף סוף, העיקר ביסוד 'הריכוז', שבספר דברים, שבכל דור יהיה מקום אחד בלבד נקבע לעבודת ה' (עד שתיכון מלכות קבע לעם כולו, ועמה גם מקום קבע לעבודת ה' - ריכוז סופי ומוחלט).

אמנם אותו מקום מסוים, שבו תזבח בזמן מסוים, יהיה

1. מתוך: ארץ המוריה - פרקי מקרא ולשון (אלון שבות התשס"ו), עמ' 27 ו-29, ובהרחבה בעמ' 218-232.
2. כשם שיש במקרא יידוע חלקי, כך יש גם יידוע יתר, ראה ארץ המוריה עמ' 7-216, 4-232.
3. בוודאי בדרך כזו הבינו חז"ל פסוק זה שהרי העמידו תנאים בכיבוש תקף, שיהיה כיבוש רבים, ולא יהיה כיבוש יחיד, ראה עבודה-זרה כא ע"א, ורמב"ם הלכות תרומות פ"א הלכות ב-ג.

תמיד 'המקום אשר ה' יזכיר (=יפקיד) את שמו שם', ממש כמו בספר דברים - "המקום אשר-יבחר ה'... לשום את-שמו שם" (י"ב ה).

"בַּמקום"

"ויפגע בַּמקום" שבחלום יעקב (בראשית כ"ח, יא), נוח יותר להבינו על־פי דרכנו: 'ויפגע במקום מסוים' או 'באותו מקום', תוך רמיזה למקום, שהוא ידוע ובלתי ידוע כאחד. מקום זה נרמז כְּידוע מחוויות אחרות בעבר (אברהם אבינו מקדם לבית־אל, בראשית י"ג), או מחשיבותו הנודעת לו בעתיד (לגבי יעקב עצמו, או לגבי בניו), אך כבלתי ידוע עדיין ברגע זה ליעקב עצמו, שנקלע לשם כאילו 'במקרה', וכן אינו ידוע עדיין לקורא לתומו בתורה, אשר חייב לצמצם בתודעתו את מספר המקומות שבזיכרונו ולתת דעתו על אחד מהם, תוך ניחוש ואימוץ הזיכרון, עד שיוודע לו המקום ידיעה ברורה בהמשך הסיפור. כך תפסו את הפסוק, בדרך אינטואיטיבית, כבר המדרש והמפרשים, כאשר דרשו אותו בדרכים שונות.[4]

"אל המקום אשר..." / "עד המקום אשר..." / "המקום אשר...,"

בהבנת הכתובים בשמואל־ב י"א, טז ובמלכים־א ה', ח לכאורה אין קושי, אבל הביטוי **"אל־המקום"** נעשה ברור יותר ושימושו נכון יותר בהנחת ה"א הרמיזה, וכן **"עד־המקום"** (מלכים־א ה', כג); **"המקום"** (יחזקאל י', יא). מפאת החשיבות העקרונית של הפירוש בפסוקים שמופיע בהם "המקום", אנו מביאים פסוקים אלה בשלמותם, ויש בהם הוכחה חותכת:[5]

1. "ויהי בשמור יואב אל־העיר, ויתן את־אוריה **אל־המקום** (=אל אותו מקום מסוים) אשר ידע כי אנשי־חיל שם" (שמואל־ב י"א, טז);
2. "והשֹּׁעֲרִים והתבן לסוסים ולרכש, יבֵאו [הניצבים] **אל־המקום** אשר יהיה־שם (=אל אותו מקום אשר ישלוט שם, בית מחסנים מלכותי), איש כמשפטו" (מלכים־א ה', ח);
3. "עבדי יֹרְדוּ מן־הלבנון ימה, ואני אשימֵם דֹּברוֹת בים, **עד־המקום** (=עד אותו מקום) אשר־תשלח אלי [אות מן החוף], ונִפַּצתים שם [אל החוף] ואתה תִּשָּׂא (=תקח משם)" (מלכים־א ה', כג);
4. "בלכתם אל־ארבעת רִבעֵיהם לא יִסַּבוּ בלכתם, כי **המקום** (=אותו מקום) אשר־יפנה הראש, אחריו ילכו, לא יסבו בלכתם" (יחזקאל י', יא).

ה"א רומזת בלשון כללית

גם בבראשית מ"ג, ל: "ויבֹא **הַחַדרה** ויבך שמה", נראה לי "החדרה" בנוי לפי אותה מתכונת; עם הביאנו בחשבון ש'חדר' במקרא מציין חדר פנימי ומופרש דווקא, ועומד על סף הפשטתו למושג 'פנים', אין להתעלם מהתפיסה שנראית עדיין ביסודו של הביטוי כאן: "אל אותו חדר", כלומר למקום פרישתו הרגיל, או לחדר הראשון שנזדמן לו.

הוא הדין בפסוקים כגון: "ויתחבאו העם **בַּמערות וּבַחֲוָחִים וּבַסלעים וּבַצְּרִחים וּבַבֹּרות**" (שמואל־א י"ג, ו) – כלומר באלה מהם שנזדמנו להם ראשונה, בוודאי לא בכולם, ולא במקומות ידועים;

"ושאול תקע **בַּשופר**" (שם י"ג, ג) – באותו שופר שנזדמן לידו!

"ואני שלֹשת **החצים** צִדָּה אוֹרֶה לשלח־לי למטרה" (שם כ', כ) – אותם שלושה חצים שנקבעו כסימן.

כן אפרש גם את מרבית ה"א הידיעה בפרטי הלבוש ובתכשיטים שבפסוקי ישעיהו ג' יח-כב, כלומר, באלה מהם שמזדמנים לבנות ציון מתוך המלתחה, שהרי מן הסתם לא לבשו או ענדו את כולם ביחד: "ביום ההוא יסיר א-ד-נ-י את תפארת **העֲכָסים והשְׁבִיסים והשַׁהֲרֹנים – הנְּטִפוֹת והשֵׁרוֹת והרעלות – הפְּאֵרים והצְּעָדות והקִשֻּׁרים ובתי הנפש והלחשים – הטבעות ונִזמי האף - המחלצות**

4. ראה בראשית־רבא פרשה ס"ט ז; חולין דף צ"א ב; רש"י לבראשית כ"ח, יא ויז. מאידך ראה פירושו של רד"ק לבראשית שם, שפירש על־פי הפשט, **ש"המקום"** הוא **מקום לינה במרחק יום** מבאר־שבע, והוא **ידוע להולכי דרכים**. גם פירוש זה קרוב עקרונית לפירושנו על יידוע חלקי, מרומז.
5. מלך צור איננו יודע מראש את מקום הנחתת העצים, עד ששלמה ישלח לו, כנראה על־ידי איתות מן החוף - לסימון מקום המתאים באותו זמן, לפי מצב הים והרוחות **"בים יפו"** (על־פי דברי־הימים-ב ב' טו) - ככל הנראה, **בין שפך הירקון** (תל־קסילה), לבין **נמל יפו**; וראה: ב' מזר, חפירות ותגליות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 163.

הפסוק ביחזקאל לא בא לומר אלא שהאופנים עצמם אין בהם רוח, והם הולכים אחרי הראש, **לכל מקום ומקום שאליו יפנה באותה שעה.**

יואב שלח את אוריה אל **אחד המקומות הקשים והמסוכנים** במצור על רבת בני עמון (ולא קיים את ההוראה של דוד, להפקירו, ולכן נהרגו יחד אתו לוחמים נוספים, ראה שם פסוק טו מול הפסוקים יז-כד).

הניצבים יביאו את השעורים והתבן מתוך המיסים שהם יגבו, **"אל־המקום"** המסוים, **אשר שם** יש לכל ניצב בית מחסנים, שאותו הוא מנהל באותו הזמן. על בתי המחסנים מתקופת המלוכה, ראה מ' כוכבי, 1999 (3-25) **BAR**, עמ' 44-50.

והמעטפות והמטפחות והחֲרִיטים – הגְלִינִים והסדינים והצְנִיפוֹת והרדידים".

"... אל הארץ אשר אַראֶךָּ"

בפסוק "לך־לך מארצך... **אל־הארץ אשר אַראֶךָּ**" (בראשית י"ב, א) יגבר המתח ויגדל הניסיון, אם נבין את הרמיזה כמתייחסת לארץ מסוימת, אך בלתי־ידועה עדיין, על־כל־פנים לאבר(ה)ם, כנגד "ארצך' הידועה היטב. רק באלון־מורה על המזבח, עם ההבהרה שהבטחת "ואעשך לגוי גדול" (פסוק ב) תתקיים בזרעו, גם תהפוך "**הארץ אשר אַראֶךָּ**" למיודעת במלואה (!) – "לזרעך אתן **את־הארץ הזאת**". התפישה הרגילה מטשטשת את כוונת המקרא ויוצרת תמונה חיוורת בלשון פרוזאית רהוטה.

גם הפסוק "היה דבר ה' אל אברם **בַּמחזה**" (בראשית ט"ו, א) נשמע דרמתי יותר ברמזו ל'אותו מחזה', שחוויה בלתי רגילה כלולה בו – אחד מרבים, אך מיוחד במשמעותו. אין לוותר על דיוקי סגנון כאלה.

בשליחת נח "את־**העֹרֵב**" ו"את־**היונה**" (בראשית ח', ז-ח), מסתבר ביותר לראותם כעורב וכיונה **מסוימים, שבחרם נח מתוך השניים והשבעה** (שהביא לתפקידם), על־פי הנראה לו באותה שעה.

כן נראים "**הארי**", "**הדוב**", "**העֵדר**" ו"**הצאן**", שדוד סיפר עליהם לשאול (שמואל־א י"ז לד-לו). אלה מרמזים בציוריות רבה לאותן תמונות אשר חיות עדיין בזיכרונו מאותם אירועים.

גם "**האריה**", שהיכה את בן־הנביאים (מלכים־א כ', לו) – ובייחוד השני שבאותו הפסוק – "הנך הולך מאתי והכך **האריה**, וילך מאצלו וימצאהו **האריה** ויכהו" – מתפרש יפה כרמז **לאריה מסוים**, שהופעתו ומעשהו המיוחדים בדבר ה' זיכו אותו ביידוע חלקי מכלל האריות.

הוא הדין לגבי ציור "**העיט**" בברית בין הבתרים – "וירד **העיט** על־הפגרים" (בראשית ט"ו, יא).

"**הנער**" של אברהם אבינו, שהכין את בן־הבקר לאורחים (בראשית י"ח, ז), וכן "**הנער**" של משה רבנו, שסיפר למשה על אלדד ומידד המתנבאים במחנה (במדבר י"א, כז), ואף "**השפחה**" המרגלת בפרשת אבשלום (שמואל־ב י"ז, יז), אינם סתם בני אדם אלא נבחרים ויעודים לשליחותם, אם גם לא ידועים הם לנו ידיעה שלמה. בוודאי "**הנערה**" המושכת אליה "איש ואביו" – "למען חלל את שם־קדשי" (עמוס ב', ז), או "**המגיד**" לדוד – "היה לב־איש ישראל אחרי אבשלום" (שמואל־ב ט"ו, יג), ו"**הפליט**", שהודיע לאברהם על נפילת לוט בשבי (בראשית י"ד, יג), נהפכו לשם־דבר אחר שדיברו עליהם ברמזים גלויים כעל תופעות מסוימות, ידועות בלא שם, עד שנעשו לטיפוסים המייצגים את מינם.

בכל ה"א כגון זה אנו נוטים על נקלה, בדרכנו הרגילה, להסתפק בכללי הדקדוק היבשים, הקובעים, כי תופיע ה"א הידיעה בשמות מופשטים, או בשמות סוגים וחמרים (בייחוד כשהם מציינים הכללה, או להפך - ייחוד), ובשמות טיפוסים המייצגים את מינם. אולם הכללים אינם אלא הפשטה שניונית של דרכי הבעה טבעיות, והם עצמם טעונים אפוא הסברה, מתוך הדרכים והשיקולים שבתודעת הלשון. הרי זו גם כוונת הדברים האמורים כאן: הכללים האלה, ליידוע מינים וסוגים וטיפוסים מייצגים, עשויים לנבוע מתוך ה"א הרמיזה המקורית.

אף מטבעות לשון קבועות במקרא, כגון 'ויהי **היום**', '**הבקר אור**', ואף '**אחר הדברים האלה**', אינם נראים מכוונים לתופעה ידועה ממש, אלא לתופעה מסוימת בלבד, והם מובנים לי יותר כתוצאה של הכללת תמונה, ציורית בתחילה. **ה"א רומזת הפכה לה"א הידיעה מתוך ההכללה.**

מדע בתורה

יואל בן־נון

מזבחות שנמצאו בחפירות

בחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, באתרים מתקופת השופטים ומתקופת המלוכה (=ברזל 1, ברזל 2), נחשפו מקומות פולחן רבים, ובתוכם מזבחות לא מעטים.

בין המזבחות שנחשפו אפשר למצוא (במקדש-במה קטן, במצודה הישראלית בתל ערד[1]) מזבח לבֵנים שנעשו מאדמה אדומה, והוא נראה ממש כמו מזבח אדמה, ולא עוד אלא שמידותיו כמידות מזבח העולה במשכן (5*5 אמות רבוע, ו-3 אמות קומתו). המזבח הזה נמצא גנוז בתוך רצפה חדשה מימי המלך יאשיהו, שביטל והרס את הבמות בכל הארץ (מלכים-ב כ"ג ח-ט), בעוד הדביר ובו שני מזבחות קטורת מסותתים ושתי אבני מצבה, נמצא גנוז מתחת לחומת סוגרים חדשה;

במדרון הר עיבל[2] (מול הר כביר) נחשף מזבח אבנים גדולות, שלא הונף עליהם ברזל, כמסגרת שבתוכה מילוי (וכך מתואר מזבח במקורות חז"ל). אל ראש המזבח עלו בכבש, וכבש משני הוביל אל יסוד המזבח, שהקיף את המזבח משלושה צדדים. האתר כולו כוסה במתכוון בשכבת אבנים כעין גניזה, בזמן שננטש, כנראה עם המעבר לשילה;

בתל דן[3] נחשפה במה ישראלית גדולה מאד, כולה מאבני גזית מסותתות, ועולים אליה במעלות (= מדרגות, בעברית שלנו), בניגוד בוטה לשני האיסורים החותמים את פרשת יתרו - "ואם מזבח אבנים תעשה לי, לא תבנה אֶתְהֶן גָּזִית, כי חרבך הֵנַפְתָּ עליה וַתְחַלְלֶהָ. ולא תעלה במעלֹת על מזבחי, אשר לא תִגָּלֶה עֶרְוָתְךָ עליו" (שמות כ' כא-כב);

מזבח אחר מסותת להפליא, שהקרנות שלו עוצבו במיוחד כקרני שור, נמצא מפורק, בתוך מבנה מחסנים גדול מול שער המצודה היהודאית בתל שבע[4], מצפון לבאר שבע. מפרקי המזבח הקפידו מאד שלא תישברנה הקרנות, בזמן שגנזו את אבני המזבח המפורק בתוך קירות בית המחסנים, וטייחו מבחוץ. תל שבע חרב במסע סנחריב מלך אשור בימי חזקיהו (בשנת 701 לפנה"ס, לפי התיארוך המקובל), ולכן סביר שהמזבח פורק בימי המלך חזקיהו, כחלק ממאמץ טיהור וביטול הבמות (מלכים-ב י"ח כב);

מדוגמאות בולטות אלה (ויש עוד) אנו יכולים להבין עד כמה עמוקים היו חילוקי הדעות הדתיים בישראל וביהודה על חוקי מזבח בתקופת השופטים והמלוכה -

המזבח והאתר בהר עיבל (מתקופת ההתנחלות הישראלית) תואמים לחוקי התורה.

הבמה והאתר בתל דן (מימי ממלכת ישראל) בנויים בניגוד בולט ובוטה לחוקי התורה.

בתל שבע ובתל ערד נמצאו מזבחות ומקדש-במה שנגנזו בזהירות קפדנית, כדי לבטלם כליל מבלי לנתוץ ומבלי לפגום. המזבח בתל ערד היה מזבח אדמה, והוא נגנז עם מקדש הבמה רק בימי יאשיהו, כנראה עם ביטול כל הבמות מחוץ לירושלים.

המזבח בתל שבע, שפורק בזהירות כנראה בימי חזקיהו, היה מסותת ומעוצב במיוחד, בניגוד חריף לאיסור על הנפת ברזל, והוא היה מנוגד לחוקי התורה גם בצורתו, וגם במקומו.

ניתן לשער כי חלק מהמחלוקת נסב על שאלת היופי והעיצוב החיצוני, אל מול הדבקות בטבעיות הבראשיתית של אבנים ואדמה. היו רבים שסברו כי חוקי מזבח בתורה התאימו לימי מדבר והתנחלות, אבל בעת שכל בעל יכולת בונה לו בית מפואר מאבני גזית, קשה לקבל מזבח לה' מאבנים טבעיות-פראיות או מאדמה, ומעלה בכבש. הם שאפו ליפות ולעצב את המזבחות ואת מקומות הפולחן, בדומה לאורח החיים שהשתנה - בתי גזית וארמונות. לעומתם, הדבקים בחוקי התורה ובטבעיות הבראשיתית, טענו גם טענות מוסריות נגד העיצוב היפה ו'המודרני', וזהו ההסבר להנמקת האיסורים האלה בפרשתנו - "כי חרבך הנפת עליה ותחללה" / "אשר לא תגלה ערותך עליו".

קל למצוא במקרא הוכחות לוויכוח המתואר כאן -

דוד המלך, שאף לבנות בית לה', כי אי אפשר לקבל מצב בו - "אנכי יושב בבית ארזים, וארון האלהים ישב בתוך היריעה" (שמואל-ב ז' ב). נתן הנביא אף אישר לו את כוונתו הטובה הזאת, ורק הנבואה המפורשת עצרה בעדו.

1. ראה יוחנן אהרוני, כתובות ערד (ירושלים תשל"ו) עמ' 5, ועמ' 9-148; אנציקלופדיה מקראית (ירושלים תשל"ב), כרך ו' עמ' 379-380.
2. ראה אדם זרטל, קדמוניות 89-90 (תש"ן) עמ' 42-50, ובספרו עם נולד (תל-אביב 2000) פרקים ד'-ו', פרק י"א ופרק כ"א; וראה מאמרי: יואל בן-נון, 'המבנה בהר עיבל וזיהויו כמזבח', בתוך (ז"ח ארליך עורך): לפני אפרים בנימין ומנשה, עפרה תשמ"ה, עמ' 137-163, ובאתר YBN.CO.IL.
3. ראה האנציקלופדיה החדשה לחפירות (ירושלים 1992) עמ' 439-441.
4. הארכיאולוגים קוראים למקום 'תל באר שבע' אף כי הבדואים במקום קוראים לו תל א-סבע, ומבחינים בינו לבין ביר א-סבע (בתחום העיר באר שבע, בחלקה הישן). במקרא יש "שבע ובאר שבע" (יהושע י"ט ב), כמו שמרו הבדואים במסורת השמות שלהם. תל שבע נחרב במסע סנחריב ולא נושב עוד, ואילו באר שבע היתה קיימת בימי יאשיהו (מלכים-ב כ"ג ח). למימצא בתל שבע, ראה ספר באר שבע (ירושלים 1979), עמ' 27-52.

עוד קודם לכן (שמואל-ב ו'), העלה המלך דוד את ארון הברית על עגלה חדשה, להעלותו אל עיר דוד, ורק אחרי מות עֻזָּה שאחז בארון "כי שָׁמטוּ הַבָּקָר", ואחרי שלושה חודשים של תהייה, חזר דוד לחוקי התורה העתיקים של נשיאת הארון (וכלי הקודש) בכתף בלבד (במדבר ד' ה-ו, טו, יח-כ; במדבר ז' ט).

המלך שלמה לא ויתר על היופי ועל העיצוב בבית ה', אבל סיתות האבנים (לא אבני מזבח) נעשה מחוץ למתחם המקודש, לפני שהובאו אליו האבנים המעוצבות, כדי לשמור על הרחבת האיסור של הנפת ברזל גם לאבני הבית - "והבית בְּהִבָּנֹתוֹ אבן שלֵמה מַסָּע נִבְנָה, וּמַקָּבוֹת וְהַגַּרְזֶן כל כלִי ברזל לא נשמע בבית בְּהִבָּנֹתוֹ" (מלכים-א ו' ז).

מכאן נבין היטב גם את מלוא החריפות של הביקורת הנבואית על הדגשת היופי והעיצוב על חשבון המוסר הטבעי, עד כדי אבדן הארמונות עם בתי השֵׁן יחד עם גדיעת המזבחות וקרנותיהן (עמוס ג' יב-טו), והתיאור הבוטה - "הוֹי השאננים בציון, והבֹטחים בהר שֹׁמרון ... השֹׁכבים על מִטות שֵׁן, וסֹרְחים על עַרשׂוֹתָם ... הַפֹּרטים על פי הנבל, כדויד חשבו להם כלי שיר. הַשֹּׁתים במִזרקֵי יין וראשית שמנים יִמשָׁחוּ, ולא נָחֲלוּ על שבר יוסף. לכן עתה יִגלוּ בראש גֹּלים ..." (עמוס ו' א-ח).

בתוך המחלוקות העזות אנו שומעים קולות נבואיים חריפים כאלה, וקוראים על מלכים כיאשיהו, שהרס וטימא במות אסורות בכל הארץ (מלכים-ב כ"ג), אבל החפירות מראות לנו, שהיו באותו הזמן גם כאלה, שפירקו מזבחות וגנזו בתוך בנייה חדשה, בלי להרוס ובלי לנתוץ מזבחות ומקדשים האסורים לפי חוקי התורה, אבל יהודים עבדו בהם לה'.

מזבחות קטורת ואבני מצבה בדביר בתל ערד.
הדביר כולו נמצא גנוז מתחת לחומת סוגרים מימי יאשיהו.

By Acer11 (Own work) [GFDL (http://www.gnu.org/copyleft/fdl.html) or CC-BY-SA-3.0-2.5-2.0-1.0 (http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)], via Wikimedia Commons

מזבח עולה במצודת תל ערד. מאחור נראים קירות המצודה.
מידותיו כמידות המזבח במשכן חמש על חמש אמות, וגובהו שלוש אמות. ללא סיתות. נמצא גנוז בתוך רצפה מימי חזקיהו.

Hanay [Attribution], from Wikimedia Commons

התמונות פורסמו בויקימדיה; תודה ליוצרים שאישרו לפרסם את התמונות עם הכיתובים המופיעים כאן מתחת לתמונות.

מזבח קרנות מסותת מתל שבע.
המזבח נמצא מפורק, כשחלק מאבניו משולבות וגנוזות בזהירות בקירות בית מחסנים מלכותי מימי חזקיהו.

מתוך אתר פיקיוויקי – תודה לד"ר אבישי טייכר.

במה ישראלית מתל דן מתקופת המלוכה – בחלק העליון של התמונה, ליד העץ (בחלק התחתון (ליד הסולם), במה הלניסטית, לא ישראלית). הבמה הישראלית - בנויה אבני גזית מסותתות, ועולים אליה במעלות (=מדרגות) במקום בכבש - בניגוד מפורש לשני הציוויים שבתורה, בסוף פרשת יתרו - "... לא תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחללה - ולא תעלה במעלת על מזבחי, אשר לא תגלה ערותך עליו".

התמונה התפרסמה ב'עולם התנ"ך' לספר מלכים; תודה לד"ר יהודה עַתַי ולהוצאת 'דברי הימים', על האישור לפרסום התמונה.

סדר ומבנה בתורה

מבט חוזר במבנה הפרשיות של בחירת 'גוי קדוש', עד חוקי 'גוי קדוש', הפותח וחותם במילים "אתם ראיתם ...".

"**אתם ראיתם** אשר עשיתי למצרים ...
ואתם תהיו לי ממלכת כֹהנים וגוי קדוש,
אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל"
(שמות י"ט, א-ח)

מעמד הר סיני -
"קֹלֹת וברקים וענן כבד על ההר
וקֹל שֹפר חזק מאד"
החרדה והקול
(שמות י"ט, ט-כה)

עשרת הדברים

"וכל העם רֹאים את הקולֹת ...
ואת קול השֹפר ..."
החרדה והדיבור למשה
המשך מעמד הר סיני
(שמות כ', יד-יז)

"ויאמר ה' אל משה:
כֹה תֹאמר אל בני ישראל -
אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם"
פירוט חוקי "ממלכת כֹהנים וגוי קדוש"
(שמות כ', יח-כג)

בינה בתורה

יואל בן־נון

"אתם ראיתם ..." - גוי קדוש וחוקיו

הביטוי "אתם ראיתם ..." הוא ייחודי, והוא מופיע בכל התורה 3 פעמים בלבד[1] - 2 מהן בפרשת יתרו. התקבולת הזאת מלמדת על הקשר ההדוק בין דבר ה' הראשון מהר סיני, לבין פירוט החוקים בסוף פרשת יתרו -

"אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים, וָאֶשָּׂא אתכם על כנפי נשרים, וָאָבִא אתכם אלי.
ועתה - אם שָׁמוֹעַ תשמעו בקֹלי ושמרתם את בריתי -
והייתם (=אז תהיו) לי סְגֻלָּה מכל העמים, כי לי כל הארץ; [כלומר]
ואתם (=אז אתם) תהיו לי ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש ..."

"אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם -
לא תעשון אִתי, אלהי כסף ואלהי זהב,
לא תעשו לכם.
מזבח אדמה תעשה לי, וזבחת עליו את עֹלֹתיך ואת שלמיך, את צאנך ואת בקרך -
בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וּבֵרַכתיִך.
ואם מזבח אבנים תעשה לי, לא תבנה אתהן גָזית,
כי חרבך הנפת עליה ותחלליה.
ולא תעלה במעלות על מזבחי,
אשר לא תִּגָּלֶה עֶרְוָתְךָ עליו.

המעבר מלשון "עשיתי" אל לשון "דברתי" משקף בדיוק את השינוי הגדול מהנהגת הנס אל הנהגת הדיבור,[2] ואף מוכיח אותו. פירוט החוקים הקשורים לעבודה במזבח, במקום שבו יגלה = יזכיר ה' את שמו, כלומר יגלה את כבודו[3]. כל זה מכוון לדיבורים הראשונים בעשרת הדיברות, ובכלל זה האיסור לשאת את "שֵׁם ה' אלהיך, לשָׁוא" - מתבקש מן הדיבור הזה, שיש אופן שבו יתגלה שֵׁם ה' כראוי,[4] ויתקדש בעבודה של גוי קדוש.

חוקי גוי קדוש פותחים בהרחבת האיסור של עשיית אלהים אחרים גם להרחקה כללית של כל סוגי השיתוף, והרחקת כל צורה של פסילי כסף וזהב במסגרת עבודת ה',[5] וזו משמעות הביטוי "אִתי" לעומת "על פָּנַי" בעשרת הדיברות.

1 עוד פעם אחת בדברים כ"ט א, והיא מקבילה לביטוי הראשון שמסכם את מעשה ה' לפרעה ולמצרים.

2 כפי שהוסבר לעיל, בפרק "מהנהגת הנס להנהגת הדיבור".

3 במראה נבואה, או בישועת ה' לישראל, כפי שהיו מקריבים לה' בתקופת השופטים; וראה לעיל.

4 וכך כל חוקי "המקום אשר יבחר ה' לשכן שמו" בספר דברים, הם הרחבה ופירוט של הדיבור - "לא תשא את שֵׁם ה' אלהיך לשָׁוא. מכאן פתח נרחב להבנת הקשר בין שבועה לבין מקדש - "משביעים ... במי ששיכן את שמו בבית הזה" (משנה יומא פרק א')

5 ראה רש"י ורשב"ם וראב"ע לפסוק זה, שהתורה באה לאסור 'מתווכים' בעבודת ה', ואפילו כרובים מותרים רק על גבי הארון ובמקדש, ואסורים בבתי

אחר כך מופיעים חוקי מזבח, שעיקרם השמירה על הפֵּשטות הטבעית של הבריאה בעבודת ה' כבורא - "מזבח אדמה ...", "ואם מזבח אבנים תעשה לי ..." - לא סיתות ברזל שיכול להרוג נפש, והוא חילול אבני המזבח השלֵמוֹת המוקדשות לשם ה', ועלייה בכבש משופע ולא "במעלות" (=מדרגות), שבהן יכולה להיחשף עֶרוַת העולֶה. חוקים אלה מצביעים על החומרה שבה רואה התורה אפילו שמץ קל של סכנת שפיכות דמים וגילוי עריות בעבודת ה', ובכך נוצר קשר ברור בין הדיבורים הראשונים שבלוח הראשון, לבין הדיבורים הראשונים בלוח השני - "לא תרצח / לא תנאף".

לפיכך ברור, שיש לקרוא את תחילת החוקים בסוף פרשת יתרו, כהמשך וכפירוט העיקרון של "ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש" - בעשרת הדיברות מודגשות ההרחקה והחומרה של עבודת אלהים אחרים בכל אופניה, והאיסור החמור על נשיאת שם ה' לשָוא. ואולם, ביטוי חיובי של הקדושה נזכר רק בשבת. אין בעשרת הדברים הנחיות וחוקים לעבודת ה' שיתאימו ל"ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש" - לכן מוכרח לבוא הפירוט של חוקי גוי קדוש, ובהדגשה, תחת הביטוי "אתם ראיתם", להשלמת הבחירה בישראל כעם "סְגֻלָּה", "ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש". המבנה העולה מהקבלה זאת, הוא המבנה הבא (הכולל את בחירת ישראל, את מעמד הר סיני, ואת עשרת הדיברות -

"אתם ראיתם ..."

בחירת ישראל כ"ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש"

(שמות י"ט א-ח)

מעמד הר סיני

(י"ט ט-כה)

עשרת הדברים

"וכל העם רֹאים את הקולֹת ..."

המשך מעמד הר סיני

(כ' יד-יז)

"אתם ראיתם ..."

פירוט חוקי "ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש"

(שמות כ' יח-כג)

המבנה הסגור, החוזר לראש, הוא אחד המבנים השכיחים ביותר בתורה.[6]

שתי הפסקאות שבסוף פרשת יתרו מצביעות בבירור גם על שתי הקדמות לעשרת הדברים, בתוך פרק י"ט (אף שאין שם הפסק פרשיה במסורה שקיבלנו) - ההקדמה הראשונה עיקרה בחירת ישראל כעם "סְגֻלָּה", "ממלכת כֹּהנים וגוי קדוש", ואין בה קולות וברקים ולא קול שופר והגבלת ההר וחרדת אלוהים - אלה מופיעים בדיבור השני מן ההר - "הנה אנֹכי בא אליך בעב הענן, בעבור ישמע העם בדַברי עמך, וגם בך יאמינו לעולם" (י"ט ט) - והפִסקה שאחרי הדיברות ממשיכה את התיאור ואת החרדה. אבל הפסקה האחרונה בפרשת יתרו, שוב אין בה שום תיאור ושום חרדה, אלא חוקי גוי קדוש בלבד - לפיכך ברורה הזיקה שלה אל הדיבור הראשון מהר סיני, והקבלת הביטוי המיוחד "אתם ראיתם" מוכיחה.

הכנסת. לפי פשוטו של מקרא, עוד לא נצטוו כלל על המשכן, והאיסור על כל צורה של כסף וזהב כאן, הוא גורף; ראה דברי רש"י (שמות ל"א, יח, בניגוד לרמב"ן), שמעשה העגל קדם לציווי המשכן ימים רבים.

6 כפי שהודגם לעיל במבנה הדיברות, ובמבנה פרשת יתרו בכללה.

אלא שכאן מתעורר קושי גדול - איך ייתכן שחוקי גוי קדוש יפרטו רק את הדיבורים הראשונים בעשרת הדיברות (בשני הלוחות!), והיכן הפירוט המתבקש של חוקי השבת, כיבוד אב ואם, וההרחקות מן הגניבה והשקר וחמדת הממון (ודווקא בחוקים, שכן המשפטים הם יחידה בפני עצמה[7])?

התשובה תתגלה לנו בנקל מתוך קריאה בהמשך פרשת משפטים, וכך נגלה את המשך חוקי גוי קדוש, מ-"זֹבח לֱאלהים יחרם, בלתי לה' לבדו", עד "ואנשי קֹדש תהיון לי ..." (שמות כ"ב יט-ל); ואחרי סיום המשפטים, מ-"ושש שנים תזרע את ארצך ...", חוקי השביעית (=שמיטה), השבת ושלושת הרגלים, עד לביכורים ו"לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כ"ג י-יט).

הסבר מפורט יותר יבוא בע"ה בפרשת משפטים, עם הבנת המבנה המשולב של המשפטים והחוקים.

7 בניגוד להסברו של הרב מרדכי ברויאר אשר הציע את העיקרון של שחרור עבד עברי בשנה השביעית כתולדה של שבת. השנה השביעית של עבד עברי איננה קבועה, והיא תלויה בשנת מכירתו, ולשון התורה מחבר את משפטי העבד עם הדיבור הראשון - "אשר הוצאתיך מארץ מצרים, מבית עבדים", וכמובן, המשפטים הם יחידה בפני עצמה, ואינם המשך ישיר לחוקי גוי קדוש, שבסוף פרשת יתרו.